

DEMOKRATIYA

məqalələri

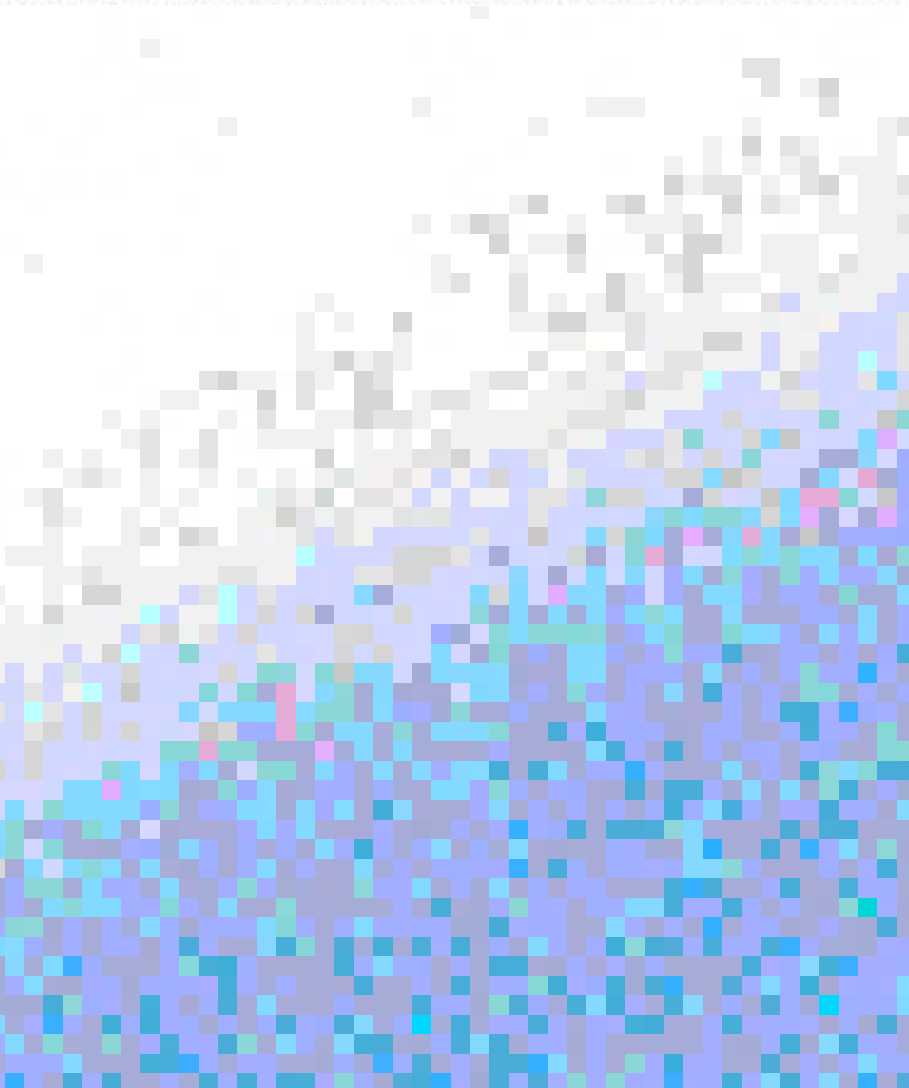
3

Demokratik

seçki

prinsipləri

Orier Stefenson



DEMOKRATIYA

məqalələri

*«Hər bir siyasi quruluşun məqsədi
cəmiyyətin ümumi amallarını dərk
edib həyata keçirməyə qadir olan
müdrik və güclü idarəçilər
yetirdirməkdən ibarət olmalıdır»*

*Ceyms Medison,
57 sayılı «Federalist məqaləsi»*

İcraçı redaktor: Corc Klak / **Redaktor:** Melvin Urofski
Baş redaktor: Pol Malamud / **Bədii tərtibatçı:** Tadeuş Miksinski

«İnam» Plüralizm Mərkəzində tərcümə olunub. www.inamcfp.org
Tərcüməçi: Cahan Əliyeva / **Redaktor:** Vahid Qazi / **Korrektor:** Kəmalə Cəfərova

MÜƏLLİF HAQQINDA:

*D. Qrier Stefenson Amerika siyasəti, Ali Məhkəmə və Konstitusiya qanunundan
dərs dediyi Franklin və Marşal Kollecinin dövlətçilik üzrə professorudur.
O, həmçinin «Campaigns and the Court: The U.S. Supreme Court in Presidential Elec-
tions» kitabının müəllifi və «American Constitutional Law: Introductory Essays and
Selected Cases» kitabının həmmüəlliflərindən biridir.*

rini idarəolunanların razılığı əsasında əldə edir» fikrinə istinad etməklə demokratik nəzəriyyənin mahiyyətini ifadə etmiş oldu. Düz səksən yeddi ildən, yəni Amerika ştatlarından 11-i 1860-cı il seçkilərinin nəticələrini rədd edəndən sonra bir-biriylə müharibə apararkən prezident Avraam Linkoln razılıq prinsipini «xalqın olan, xalqın idarə etdiyi və xalq üçün çalışan hakimiyyət» kimi şərh etdi. Necə şərh edilməsindən asılı olmayaraq, bu təməl prinsip «xalqdan asılı» seçki sistemini tələb edir. Ceyms Medison bunu 1788-ci ildə qələmə aldığı 51 sayılı «Federalist məqalədə» «dövlət üzərində başlıca nəzarət» adlandırmışdı.

İdarə edənləri dinc yolla müəyyənləşdirməklə və onların çıxardığı qərarlara legitimlik verməklə seçkilər istənilən siyasi sistemin üzləşdiyi tələpə suallara cavab verir. Bu məqsədlərə o zaman asanlıqla nail oluna bilər ki, seçki sisteminin xarakterik xüsusiyyətləri seçkilərin həm azad, həm də ədalətli olması ilə bağlı təsəvvürlərin geniş şəkildə yayılmasına rəvac vermiş olsun. Bu vəziyyəti gücləndirən amillər seçkilərdə iştirak və səsvermə imkanının məhdud deyil, daha geniş olması, hesablama zamanı hər bir səsin digərindən üstün tutulması, onların sayılması və hesablanması zamanı saxtakarlıq hallarının minimuma endirilməsi şərtlə, qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş qaydalar əsasında əldə edilən seçki nəticələrindən ibarətdir. Azad və ədalətli seçkilər üçün müəyyənləşdirilmiş bu standartlar Amerikanın siyasi tarixində heç də statik rol oynamayıb. Onların təkamülü hər bir nəslin müvafiq siyasi cəmiyyətin təbiətindən əxz etdiyi təcrübədə, qanunla əlaqədar fikir müxtəlifliyinin, təmsilçiliyin, habelə seçici strukturunun və administrasiyanın daha da geniş olmasında öz əksini tapıb.

Kim səs verə bilər

Konstitusiyanın I maddəsinin 2-ci bölməsindəki müddəalara görə, xalq ABS Nümayəndələr Palatasının üzvünə o zaman səs verə bilərdi ki, o, həm də «ştatın qanunvericilik məclisinin çoxsaylı palatasına» səs verə bilmiş olsun. Milli idarəyə seçkilər üzrə qoyulan müəyyən tələblər istisna olunmaqla, Konstitusiya kimin səs verə bilməsinin müəyyənləşdirilməsini hər bir ştatın öz ixtiyarında saxlamışdı. Bir neçə ştatda qanunlar bir-birindən fərqli olduğuna görə səs verə bilənlərin sayı müəyyən miqdarda əmlakı olan, yaxud müəyyən məbləğdə vergi ödəyən ağdərillər və yaşlı insanlarla məhdudlaşdı. 1830-cu ildən etibarən kişi cinsindən olan ağdərili yaşlı əhəlinin səs verə bilməsi üçün əmlaka sahib olmaq tələbi ortadan qaldırıldı. Vətəndaş müharibəsindən əvvəl, hətta köləliyin qadağan edildiyi ştatlarda belə qaradərillər ümumən səs vermək hüququndan məhrum edilmişdilər.

1865-ci ildə silahlar susduqdan sonra Konstitusiyaya edilən üç əlavə Amerikanın siyasi cəmiyyət konsepsiyasına, yəni səs vermək və seçilmək hüququna malik şəxslərin sırasına böyük dəyişikliklər gətirdi. 13-cü Əlavə (1865) köləliyi ləğv etdi. 14-cü Əlavə (1868) bəyan etdi ki, «*Amerika Birləşmiş Ştatlarında doğulan və ya naturalizasiya edilən və onun hakimiyyət orqanlarına tabe olan bütün şəxslər Birləşmiş Ştatların və yaşadığı ştatın vətəndaşlarıdır*». Beləliklə, ilk dəfə olaraq həm milli, həm də ştat vətəndaşlığı konstitusiyaya qaydada müəyyən edildi. Əlavə həmçinin bunu da bəyan etdi ki, «*heç bir ştat öz yurisdiksiyasında olan heç bir şəxsi qanunla bərabər qaydada qorumaqdan imtina edə bilməz*». 15-ci Əlavə (1870) isə səsvermə meyarı kimi irqi əlaməti aradan qaldırdı, hərçənd bu müddəa onillərlə yerinə yetirilməmiş qaldı.

Belə ki, bəzi ştatlar Konstitusiyadan kənara çıxmaq üçün bir sıra addımlar atdı. Onlardan biri – «savad senzi sta-

tusu» 1915-ci ildə ABS Ali Məhkəməsi tərəfindən ləğv edilənə qədər qüvvədə düşmədi. Məhkəmənin həmin qərarı ilə 1866-cı il yanvar ayının 1-də, yaxud bu tarixdən qabaq səsvermədə iştirak etməmiş bütün şəxslər və onların birbaşa qohumları səs verə bilmək üçün savad imtahanı verməkdən azad edildi. Bu, senz faktiki olaraq bütün qaradərilləri yerli orqanlar qarşısında savad imtahanı verməyə məcbur etmişdi və onların həmin imtahandan keçməsi çox müşkül iş idi.

20-ci yüzilliyin əvvəllərindən Birləşmiş Ştatların bir çox ərazisində partiya-
ların demokratikləşdirilməsi vasitəsi kimi ilkin seçkilər – bir siyasi partiyanın daxilində həmin partiyanın namizədlərini seçmək üçün keçirilən seçkilər sistemi tətbiq olunmağa başladı; məqsəd partiya namizədlərinin partiya liderləri tərəfindən deyil, elektorat tərəfindən seçilməsini təmin etmək idi. Bir partiyanın hegemon mövqeyə malik olduğu ştatlarda – məsələn, Demokrat Partiyasının cənub ştatlarında olduğu kimi – ilkin seçkilər əslində ümumi seçkiləri əvəz etmiş olurdu, çünki ümumi seçkilər zamanı respublikaçıların bu ştatlarda rəqəbat aparmaq üçün, demək olar ki, heç bir imkanı qalmırdı. Hətta qaralar səsvermədə iştirak etməyə başladığından sonra belə bəzi ştatlardakı mövcud qaydalar onların ilkin seçkilərdə iştirakını əngəlləyir, beləliklə də onların yerli və ştat seçkilərinə təsirini heçə endirirdi. Bu vəziyyət 1944-cü ilə, Ali Məhkəmə 15-ci Əlavədə təmin edilən səsvermə hüququnun həm ilkin seçkilərə, həm də ümumi seçkilərə şamil edilməsi barədə qəti qərar çıxarana qədər davam etdi.

Buna baxmayaraq, 1960-cı ilin əvvəllərində cənub ştatlarında səsvermə hüququ olan qaralardan yalnız dördü bir hissəsi qeydə alınır, seçkilərdə faktik iştirak edənlərin sayı isə bundan da az olurdu. İki cəbhədə gedən mübarizə on il ərzində diqqətəlayiq dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb oldu, bu da seçkilərdə iştirak baxımından qaraların ağlara kifayət qədər yaxınlaşmasına imkan verdi. İlk uğurlu hücumlar kasıbları kəşidən, xüsusilə qaraları səsvermədən məhrum edən adambaşı vergi (*can vergisi*) prinsipinə qarşı oldu. 24-cü Əlavə (1964) federal seçkilər zamanı adambaşı verginin tətbiqini qadağan etdi. İki il sonra eyni addımı Ali Məhkə-



mə atdı – ştat seçkilərində tələb olunan adambaşı vergi prinsipi yasaqlandı. İkincisi, 1965-ci ildə ABŞ Konqresi tərəfindən səsvermə ilə bağlı qəbul edilən ən əhəmiyyətli qanunvericilik aktı – Səsvermə Hüquqları haqqında Qanun Afrika mənşəli amerikalıların seçkilərdə iştirakına əngəl törədən ən dolaşq yolları aradan qaldırdı. Federal hökumətin seçkilərə nəzarəti və savad imtahanlarının qanundankənar elan edilməsi kimi tədbirlər nəticəsində 1967-ci ildə səs vermək üçün qeydə alınan qaraların sayı Corciya ştatında iki dəfə, Alabamada təqribən üç dəfə, Missisipidə isə təxminən 800 faiz artdı.

Bunun əksinə olaraq hələ 1840-cı ildən başlanan səsvermə hüququ uğrunda qadın hərəkəti seçmək hüququnu əldə etmək üçün uzun müddət mübarizə aparmalı oldu, lakin bu hüquqlar təmin edildikdən sonra əlavə qoruyucu qanunvericilik tədbirlərinə ehtiyac qalmadı. 1869-cu ildə Vayominq ərazisi səsvermə hüququnun qadınlara şamil edildiyi ilk siyasi inzibati vahidə çevrildi. Lakin Ali Məhkəmənin 14-cü Əlavənin müddəalarını pozmamalı şərtlə ştatların qadınların səsvermədə iştirakına əngəl törətməyə davam edə biləcəyi barədə 1875-ci ildə çıxardığı qərardan sonra digər ərazilər bu işdə lənglik nümayiş etdirdilər. 19-cu yüzilliyin sonuna yaxın daha üç ştat qadınların səs verməsinə icazə verdi. 19-cu Əlavə isə 1920-ci il seçkiləri zamanı buna bütün ölkə üzrə əməl olunmasını tələb etdi.

Kim öz namizədliyini irəli sürə bilər

Siyasi cəmiyyətin ikinci cəhətini – ictimai vəzifəyə yiyələnmək hüququnu nizamlayan qayda bir-biriylə rəqabət aparan iki dəyəri balanslaşdırır. Bir tərəfdən ştatlar ənənəvi olaraq üstünlük verdikləri iştirak tələblərinə malikdirlər. Bu o deməkdir ki, yaş, yaşama müddəti və vətəndaşlıqla əlaqədar zəruri tələblərə cavab verən hər kəs öz namizədliyinin irəli sürülməsinə nail olmaq hüququna malikdir. Milli səviyyədə vəzifəyə yiyələnmək üçün dini test tələbini Konstitusiyaya artıq aradan qaldırılmışdı. Ali Məhkəmə isə 1961-ci ildə ştatlarda buna yol verilməsini qadağan etdi.



Digər tərəfdən, ştatların əksəriyyəti həddən artıq sayda namizədlərin və partiyaların seçkiyə qatılmasına imkan verməməyə çalışırdı. Siyasi partiyalar cürbəcür maraq və mənafeləri özlərində cəmləşdirdikləri və uzlaşdırmaqları üçün amerikalı siyasi ənənəsi partiyalar arasında müxtəlif koalisiyalardan asılı olan çoxluğun hakimiyyətinə yox, partiya daxilindəki koalisiyalardan formalaşmış çoxluğun hakimiyyətinə üstünlük verir. Yəni burada üstünlük seçkidə qalib gəlmiş şəxsin səslərin əksəriyyətini və yaxud müxtəlif fikirlə seçicilərin, ən azı, geniş sayda çoxunu qazanması ehtimalını gücləndirən sistemə verilir. Çoxnamizədli və çoxpartiyalı seçki sistemində isə bu məqsədlərə nail olmaq ehtimalı xeyli azdır.

Bu məqsədlərə partiyadaxili ilkin seçkilərə qatılan hər bir şəxsədən müəyyən sayda imza toplanması (*eləcə də iştirak haqqı ödəməsi*) tələb edilməklə nail olunur. Toplanan imzaların sayı və ödənilən iştirak haqqının məbləği ştat səviyyəli vəzifələrə namizədlik üçün daha yüksək, yerli səviyyəli vəzifələr üçün isə xeyli aşağıdır. Beləliklə, öz namizədlərinin adlarını seçki bülleteninə saldırma bilməsi üçün partiyadan imza toplamaq vasitəsilə və Ş yaxud əvvəlki seçkilərdə toplamış olduğu səslərin sayına görə kifayət dərəcədə dəstəyə malik olduğunu sübut etmək tələb oluna bilər.

Seçki bülleteninə düşməklə bağlı ştat qaydaları «üçüncü tərəfin» (*respublikaçılar və demokratlar kimi iki əsas partiya əlavə olaraq üçüncü partiyanın*) namizədinin prezident seçkilərində qeydə alınmasına xüsusi maneələr yaradır. Federal, o cümlədən ştat, yaxud yerli orqanlara namizədlər hər ştatın seçki bülleteninə düşmək üçün həmin ştatın seçki qanunlarının tələblərinə cavab verməlidir. Hər iki böyük partiya üçün bu tələblərə cavab vermək çox asan olduğu halda, üçüncü partiya üçün onlar ciddi əngəllə çevrilə bilər.

Ancaq bu iki partiyadan gah birinin, gah da digərinin Amerika tarixində hegemonluq etməsi heç də, ilk baxışdan göründüyü kimi, seçicilərin seçimini məhdudlaşdırmamışdır. Bu iddia, ən azı, üç səbəbə görə doğrudur: partiyalar özləri müdafiə etdikləri

siyasətlər baxımından zaman keçdikcə dəyişib; üçüncü partiyalar əsas partiyaları seçicilərin dəyişkən baxışlarına qarşı sayıq olmağa məcbur edib və Konqresin, yaxud prezident administrasiyasının yeritdiyi hər bir siyasət həmişə Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması baxımından Ali Məhkəmədə müzakirə obyektinə olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir.

Qanunla əlaqədar fikir müxtəlifliyinin genişliyi

Seçim olmazsa, səsvermə çox mənasız bir işə çevrilir. Ağıllı seçimlər edilməsi üçün iqtidardakılara qarşı müxalifətdə olan vətəndaşlara öz fikirlərini açıq ifadə etmək, həyata keçirilən siyasətləri tənqid etmək, buna tərəfdarlar cəlb etmək və onları təşkilatlandırmaq azadlığı verilməlidir. Dövlət rəsmilərinin öz ünvanlarına səslənən tənqidləri susdurduqları yerlərdə azad və ədalətli seçkilər keçirilməsi mümkün deyildir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında fikir müxtəlifliyinə həmişə çox geniş yer verilsə də, bəzi istisnalar göstərir ki, hərdən daha çox azadlığın tələb edilməsi böyük təhlükəyə çevrilir. Tarixin müxtəlif dövrlərində respublikanın təhlükəsizliyi əks və zərərli baxışların kökünü kəsməklə birbaşa bağlı olub. Məsələn, 1798-ci ildə qəbul olunan Qiyama Çağırış haqqında Akt prezidenti və Konqresi təhqiramiz tənqiddə görə 3 il müddətinə həbs cəzası müəyyən etmişdi. Və ya 1950-ci illərin «soyuyq müharibə» dövründə qəbul edilən Smit Qanununa uyğun olaraq dövlət çevrilişi barədə təbliğat aparılması cinayət hesab olunmuşdur.

Bunun əksinə olaraq digərləri bu fikirdədirlər ki, təhlükəsizliyi məhz azadlıq vasitəsilə daha yaxşı təmin etmək olar. Amerikanın Qurucu Atalarına məxsus olan bu baxış ABŞ məhkəmələrinin çoxunda çıxarılan qərarlarda da üstünlük təşkil edir.

Hakim Robert H. Cekson 1943-cü ildə Ali Məhkəmə üçün yazırdı: «*Fərqli düşünmək azadlığın o qədər də ciddi əhəmiyyət kəsb etməyən şeylərlə məhdudlaşmır. Əks təqdirdə o, azadlığın özü yox, yalnız kölgəsi ola bilər. Onun məğzini mövcud qayda-qanunun özəyinə toxunan şeylərlə əlaqədar fərqli düşünmək hüququ təşkil edir*». Hakim Uilyam C. Brennam 1964-cü ildə

məsləhət görürdü ki, dövlət məsələləri barədə mübahisələrin «*qarşısı alınmamalı, bu mübahisələr sərt və tamamilə aşkar olmalıdır... və onlar hökumət və dövlət rəsmilərinin ünvanına kəskin, şiddətli və bəzən də xoşagəlməz dərəcədə sərt tənqidlərlə müşayiət edilə bilər*». Qisası, zorakılığa çevrilmək təhlükəsi mövcud olduğu hallarda hökumət qızısqırdıcı nitqi susdura bilsə də, hazırda Konstitusiyaya görə, belə şeylər qeyri-qanuni sayılır. Hakim Luis D. Brendis 1927-ci ildə bəyan edirdi ki, «*əgər müzakirələr yolu ilə riyakarlıq və saxtakarlıq ifşa etmək, şəri tərbiyə vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkündürsə, onda insanları zorla susdurmaq yox, daha çox danışmağa təşviq etmək lazımdır*».

500.000 nəfərdən az olan Vayominqlə 34 milyon sakini olan Kaliforniya Senatda eyni dərəcədə təmsil olunub. Lakin Vayominq ştatı Nümayəndələr Palatasında yalnız bir nümayəndəyə malik olduğu halda, Kaliforniyanın bu palatada, 2000-ci ilin siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə 53 nümayəndəsi vardı. 1787-ci ilin Konstitusiyə konventində əldə edilən bu kompromis planı kiçik ştatlara əhalinin sayına əsaslanan həqiqi təmsilçilikdən fərqli olaraq daha böyük siyasi status qazandırır.

Ştat qanunvericiləri həm özlərinin, həm də bu ştatlardan ABŞ-ın Nümayəndələr Palatasına nümayəndələrin

ru Elbric Cerrinin və yeni dairələrin formaca oxşadıldığı *salamandr* adlı heyvanın adlarının birləşdirilməsindən yaranmışdır).

Əgər ştatda «*gerrymandering*» ifrat həddə çatarsa və bu, illərlə davam edərsə, Ali Məhkəmə bu qaydanı Konstitusiyanın pozulması kimi dəyərləndirə bilər, lakin qisası, bu praktika artıq Amerika siyasətində zamanın sınağından çıxmış bir prosesdir. Belə ki, dairə hədudlarının müəyyənəşdirilməsi zamanı partiyaların üstünlük əldə etməyə çalışmaları hələ də müəyyən prinsiplərə uyğun gəlir. Dairənin hədudları müəyyənəşdirilərkən özbaşınalıqə yol verilməməlidir və onlar kompakt və bütöv olmalıdır. Buna baxmayaraq, hər on ildən bir siyahıyaalma ilinə təsadüf edən seçkilər xüsusilə böyük əhə-



Təmsilçilik

Seçkilər xalqın adından fəaliyyət göstərən dövlət rəsmilərinin seçilməsi ilə nəticələnir. Birləşmiş Ştatlarda bu əlaqə ştatın qanunverici orqanında, yaxud ABŞ Konqresində özünü açıq şəkildə büruzə verir; bu orqanlardakı rəsmilər öz qanunverici rollarını yerinə yetirərkən ya bütöv bir ştatı, yaxud ştatın dairə adlanan bir hissəsini təmsil edirlər. Ştat və yaxud milli səviyyədə istifadə edilən təmsilçilik sistemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, hakimiyyətin təkcə coğrafi regionlar arasında deyil, həm də bir-birylə rəqabətdə olan mənafelər arasında bölüşdürülməsinə təsir göstərir. Məsələn, Konstitusiyada müəyyənəşdirilmiş qaydaya görə hər bir ştat Konqresdə iki senatorla təmsil olunur, halbuki Nümayəndələr Palatasında hər bir ştat üzrə təmsilçilərin sayı əhalinin sayına müvafiq olaraq dəyişir. Belə ki, əhalisi

seçilməsi üçün seçki dairələrinin yaradılmasına məsuliyyət daşıyırlar. Birləşmiş Ştatlarda tək bir nümayəndənin seçildiyi dairə sistemində xüsusi üstünlük verilir; belə ki, əgər ştat Nümayəndələr Palatasına on nümayəndə göndərsə, onun qanunverici orqanı ştatı on seçki dairəsinə bölür və hər dairədən bir nümayəndə seçilir.

Proporsional təmsilçilik və bəzi çoxnümayəndəli dairə sistemlərinin əksinə olaraq tək nümayəndəli dairələr üçüncü partiyaların böyüməsini əngəlləyə və eyni zamanda güclü siyasi azlığın təsirini xeyli dərəcədə zəiflədə bilər. Çünki seçki dairələrinin hədudları müəyyənəşdirilərkən hər hansı bir seçici qrupunun və ya partiyanın gücü şişirdilə, yaxud azaldıla bilər və bu proses «*gerrymandering*» adlanır. (Bu termin 1812-ci ildə Massaçusets ştatının senator seçkilərində yenidən seçki dairələrinə bölünməsinə sədrlik etmiş Massaçusets ştatının qubernato-

miyyət kəsb edir: yeni onilliyin ilkin çağında ştatın qanunverici orqanına nəzarət edən partiyanın müəyyənəşdirdiyi dairə hədudları növbəti siyahıyaalmaya qədər ştatın qanunverici orqanına və Konqresə seçkilər üçün keçərlili olur.

Bununla belə, Ali Məhkəmə dairə hədudlarının müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı təmsilçilikdə əhəmiyyətli dərəcədə bərabərsizliyə səbəb olan başqa bir praktikaya son qoydu. 1950-ci ilə qədər, demək olar ki, hər bir ştatın qanunverici orqanına və Konqresə seçkilər üzrə dairələr arasında seçicilərin sayı baxımından ciddi bir disproporsiya ümumi hal almışdı. Əhali fermer təsərrüfatlarından şəhərlərə, şəhərlərdən isə şəhərrətrafi rayonlara köçdüyü üçün mövcud dairə bölgüsü sistemi bu halla ayaqlaşa bilməmişdi. Əhalisi seyrək olan bəzi kənd əraziləri əhalisi daha sıx olan şəhər yerlərinə nisbətən daha çox təmsilçi seçirdi. Həmin vaxt vəzifə-

də olan qanunvericilər təmsil etdikləri maraqları iqtidardan salmamaq üçün qəsdən bu vəziyyəti səsə qoymağa meyl göstərmirdilər.

1960-cı illərdə Ali Məhkəmə bu cür dairə bölgüsü planlarını ləğv edən bir sıra qərarlar çıxardı və əvəzində hər yerdə dairə bölgüsünün bir şəxs/bir səs prinsipi əsasında aparılmasını tələb etdi. Bundan belə dairə daxilindəki əhalinin sayı dairələrə bölünmüş ştatın əhalisinə bərabər olmalı idi. Onillik müddət başa çatmazdan əvvəl məhkəmə Birləşmiş Ştatlar daxilində təmsilçilik məsələsində inqilabi dəyişikliklər edərək siyasi hakimiyyəti kənd yerlərindən şəhər və xüsusən şəhəratrafi rayonlara verdi. Nəticədə əhalinin əksər hissəsi qanunvericilərin əksər hissəsini seçmək imkanı qazandı.

Seçki strukturu və qaydaları

Seçki qaydaları və praktikası da seçkilərin azad və ədalətli keçməsinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Bu mənada səsvermə maneələri, səslərin sayılması və maliyyələşdirmə kampaniyası kimi prosedurlara diqqət yetirilməlidir.

Birləşmiş Ştatlarda seçkilərlə bağlı ən çox diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri səs verməmək hüququnun olması kimi bir fenomenin geniş yayılmasıdır (*Birləşmiş Ştatlarda səsvermə könüllüdür, bir çox ölkələrdə olduğu kimi qanuni məcburiyyət yoxdur*). Hətta ölkə həyatında ən mühüm hadisə olan prezident seçkilərində belə səs verənlərin ümumi sayı son illər ərzində 50 faiz ətrafında dövr edir. Buna görə də səsvermə hüququ olan əhalinin (*17 yaşdan yuxarı bütün vətəndaşların*) demək olar ki, tam yarısı səs vermir. Bu hal əhalinin 65 faizinin iştirak etdiyi (*müasir dövr üçün bu, ən yüksək rəqəmdir*) 1960-cı ilin prezident seçkiləri ilə müqayisədə çox təzadlı görünür. Belə ki, prezident Bill Klintonun səslərin 49 faizini toplayaraq təkrar seçildiyi 1996-cı il seçkilərində seçicilərin cəmi 49 faizi iştirak etmişdi. Deməli, onu səsvermə hüququ olan seçicilərin dörd-də birindən də az hissəsi seçmişdir.

Buna səbəb nədir? Vətəndaş və ictimai öhdəlik meyllərinin azalması, seçkilərin onların həyatında elə bir dəyişiklik etməyəcəyinə əminliyin yaratdığı apatiya və iki maaş alan ailələrin sayca artması seçicilərin səs-

vermədə iştirakına mənfi təsir göstərə bilər. Bu siyahıya, eləcə də son seçkilərdə müşahidə ediləndi ki, əmin-amanlıq şəraitində gündəlikdə elə ciddi məsələlərin olmadığını da əlavə etmək olar.

Belə bir amili də nəzərə almaq lazımdır ki, Birləşmiş Ştatlarda səsvermə zamanı üç müxtəlif şey barədə qərar vermək lazım gəlir. Səs verib-verməmək və kimə səs vermək barədə müəyyən qərara gəlməkdən başqa, potensial seçici səs vermək üçün qeydiyyatdan da keçməlidir. Görünür, bu tələb səsvermə prosesinə mane olur, çünki qeydiyyat prosesi adətən seçkilərdən bir neçə həftə əvvəl başa çatır. Bundan əlavə, bu qeydiyyat ölkə miqyasında ştat tərəfindən, ştat daxilində qraflıq tərəfindən və qraflıq daxilində inzibati ərazilər tərəfindən aparıldığına görə yaşayış yerini yenidən dəyişmiş şəxslər təkrar qeydiyyatdan keçməli və yaxud əvvəlki qeydiyyatının buraya köçürüldüyünə əmin olmalıdırlar. Amerika əhalisinin mobilliyi belə bir mülahizə yürütməyə imkan verir ki, bəlkə də potensial seçicilərin bir qrupu həmişə qeydiyyat tələblərinə görə seçkilərdən kənarda qalır. Seçicilərin qeydiyyatdan keçməsi sisteminin sürücülük vəsiqəsi almaq və ya onu təzələmək qədər asanlaşdırıldığı təqdirdə seçicilərin seçkilərdə iştirakının artıb-artmayacağı müəyyən edilməmiş qalır.

Bütün seçki bülletenləri sayılarkən səhvləri minimuma endirmək və aşkarlığı təmin etmək üçün uzun illər boyu müvafiq hüquqi təminat sistemi işlənilib hazırlanmışdır. Məhz bu səbəbdən bütün ştatların qanunları müəyyən hallarda səslərin yenidən hesablanması və seçkiləri udurmuş şəxsin iddia qaldıra bilməsini təmin edir. Əks təqdirdə səslərin düzgün sayılması ilə bağlı şübhələr əhalinin seçkilərin doğruluğuna inamını qıra və elan edilən qalibin legitimliyini şübhə altına ala bilər. Adətən səslərin hesablanması prosesində meydana çıxan biləcək problemlərə ən bariz nümunə 2000-ci ilin prezident seçkilərində baş verən hadisələr olmuşdur.

Prezident seçkilərində səsvermə

Konstitusiyaya uyğun olaraq hər bir ştat Konqresdəki təmsilçilərinin

sayına bərabər seçici səsində, Kolumbiya Dairəsi isə 23-cü Əlavəyə (1961) əsasən üç seçici səsində malikdir. 538 seçici səsindən əksəriyyətini (*ən azı 270 səs*) qazanan namizəd prezident seçkilərində qalib gəlmiş olur. Bu səslər seçicilərin özləri tərəfindən 18 dekabrda müvafiq ştatların paytaxtlarında (*və yaxud seçki kollegiyasında*) hesablanır. Konstitusiyada deyilir ki, hər bir ştatdan olan seçicilər *«qanunverici orqanın icazə verdiyi şəkildə təyin edilir»*.

1800-cü ilin ortalarından başlayaraq hər bir ştatın prezident seçiciləri həmin ştatın əhalisi tərəfindən səsvermə yolu ilə seçilir. Meyn və Nebraska ştatları istisna olunmaqla, 50 ştatın hər birində «qalib hər şeyə nail olur» qaydası üstünlük təşkil edir: ştatda ən çox səs toplayan prezidentliyə namizəd həmin ştatın seçici səslərinin hamısını qazanır.

Seçki kollegiyası sistemi hətta bir çox amerikalıya anaxronizm təsiri bağışlayır. Məhz Seçki kollegiyası ucbatından 2000-ci ilin prezident seçkiləri seçki günündən (7 noyabr) sonra Florida ştatı döyüş meydanına çevrildi. Floridada adi seçicilərin respublikaçı namizəd Corc Buşa və demokratların namizədi Albert Qora verdikləri səslər bir-birinə o qədər yaxın idi ki, noyabr və dekabr aylarında bu ştatdan olan prezident seçicilərinin səsləri böyük mübahisəyə səbəb oldu. Çünki yerdə qalan 49 ştatda əldə edilən nəticələr Buş və Qorun prezident seçiciləri baxımından mövqelərini bir-birinə elə yaxınlaşdırmışdı ki, Floridadakı 25 seçici səsi olmadan onların heç biri 270 səs toplaya bilməzdi. Bu ştatın adi seçicilərinin səslərini qazanan namizəd Floridadakı prezident seçicilərinin səslərini qazana və 43-cü prezident ola bilərdi. Hətta çoxları Qorun Buşa nisbətən ölkə üzrə adi seçici səslərinin bir necə yüz min çoxunu toplaması fikri ilə razılaşsa da, bu fərqi elə bir əhəmiyyəti yox idi. Hər şey Floridadakı adi seçici səslərinin kimə hesablanmasıyla asılıydı.

Floridada seçki bülletenlərinin əksəriyyəti maşınlar vasitəsilə oxunurdu. Ancaq hesab sistemli kartdan istifadə edən bəzi seçicilərin kartı tam şəkildə dəşilmədiyindən, ya da kartın yarı hissəsi maşına ilişib qaldığı üçün oxuna bilməmişdi. Maşınlar həmin səsləri etibarsız sayaraq hesaba alma-

muşdı. Digər seçicilər isə, güman ki, ümumiyyətlə prezidentə səs verməmişdilər. Ştatda keçirilən digər seçkilərdə də eyni hallar baş vermişdi, lakin namizədlərin topladıqları səsər arasındakı fərqlər bu qədər yaxın və bu qədər həlledici rol oynamadığına görə heç kəs bu problemlərə lazımi diqqət yetirməmişdi. Yalnız bir neçə yüz səsin (*ştatda altı milyon adam səs vermişdi*) kimə verildiyini dəqiqləşdirmək üçün Qor və onun tərəfdarları maşınla hesablamadan imtina etmək və hər bir dairədə onların seçki məmurları tərəfindən hesablanması tələb edirdilər. Buş və onun tərəfdarları isə əllə hesablama zamanı subyektivliyə və ona verilən səsərin hesablanmasında ədalətsizliyə yol verilə biləcəyindən ehtiyatlanırdılar.

Buşa görə, səshesablayıcı maşınlar hansısa namizədin xeyrinə ayrı-seçkiliyə yol verə bilməzdi, ancaq istənilən şəkildə əllə hesablama təzyiq riski doğura bilərdi. Bu iki şəxs arasında mübahisə eyni zəminə malik idi: onların hər ikisi səsərin ədalətli hesablanmasında təkid edirdi. Narazılıq isə yalnız buna hansı yolla nail olmaq üstündə yaranmışdı.

Sonda ABŞ Ali Məhkəməsi dekabrın ortalarında belə bir qərar çıxardı ki, seçicinin niyyətini müəyyənləşdirmək üçün vahid standartlar olmadan səsərin əllə hesablanmasından istifadə etmək olmaz. Seçki kollegiyası səs verdikdən bir neçə gün sonra isə Ali Məhkəmə bəyan etdi ki, səsərin əllə hesablanması Konstitusiyaya ziddir. Əks təqdirdə bir şəxsin səs verməsi digər şəxsininkindən fərqli dəyərləndirilmiş ola bilər ki, bu da Konstitusiyaya 14-cü Əlavənin qanunla bərabər qaydada müdafiə olunma müddəasının pozulması deməkdir. Ölkənin ən ali məhkəməsinin çıxardığı bu qərar 2000-ci ilin prezident seçkilərindən sonrakı seçkilərə böyük təsir göstərəcəkdir. Məhkəmə gələcəkdə Birləşmiş Ştatların istənilən yerində siyasi yarışma

nəticələrinin yenidən hesablanması məsələsini, çox güman ki, istiqamətləndirə biləcək bir qayda müəyyənləşdirmişdir. Artıq yenidən hesablamaya yalnız o halda yol verilə bilər ki, seçki bülletenlərinə bərabər şəkildə yanaşma təmin edilsin və onlar subyektiv qiymətləndirmənin aradan qaldırılması üçün təyin edilən stan-



dartlar daxilində nəzərdən keçirilmiş olsun.

Xərclə bağlı məhdudiyyətlər

2000-ci ilin prezident seçkiləri seçici səsələri uğrunda mübarizədə pulun nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığının üzə çıxarması baxımından da əlamətdardır. Deyilənlərə görə təxminən bir əsr bundan əvvəl respublikaçı strateq Mark Hanna belə bir söz işlətmışdir: *«Siyasətdə vacib olan iki şey var: birincisi puldur, ikincinin nə olduğunu isə mən xatırlamıram».*

Federal Seçki Kampaniyası Aktına (FECA) edilən 1974-cü il tarixli əlavələrdə korrupsiyaya və korrupsiya təzahürlərinə yol verilməməsi məqsədilə seçki kampaniyası fondlarının mənbəyi, məbləği və ondan istifadə ilə bağlı ciddi məhdudiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu məhdudiyyətlər söz və sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında Konstitusiyaya edilən 1-ci Əlavə ilə təzad təşkil edir, çünki pul siyasətdə söz demək, çıxış etmək üçün əsas şərtidir: namizədlərə, partiyalara və digər siyasi qruplara öz təşkilatlarını yaratmaq, fikirlərini mətbuat vasitəsilə seçkilərə çatdırmaq üçün hökmən pul lazımdır.

1976-cı ildə Ali Məhkəmə maliyyə yardımıyla xərc arasındakı konstitusional fərqi əsaslı şəkildə müəyyənləşdirdi. Son məhdudiyyətlərlə müqayisədə əvvəlki məhdudiyyətlər söz azadlığı üçün daha az ziyanlı olduğuna görə və maliyyə yardımları korrupsiya və korrupsiya təzahürlərinə əsaslı şərait yaratdığına görə Ali Məhkəmə xərcləri məhdudlaşdıran müddəaların tətbiqini yasaqladı, lakin maliyyə yardımıyla əlaqədar məhdudiyyətləri təsdiqlədi. Prezident seçkilərinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsiylə (*ilkın seçkilərə və partiya liderlərinin seçkiqabağı qapah iclaslarına bərabərlik əsasında yardım göstərilməsi və ümumi seçkilərin tam maliyyələşdirilməsi*) bağlı şərti sxem də saxlanıldı və bunun əvəzində namizədlər xərc məhdudiyyətlərinə riayət etməyə razı oldular. Bundan məqsəd həm də böyük partiyaların namizədlərinin maliyyə vəziyyətlərini bərabərləşdirməkdən ibarət idi. FECA-nın «böyük pul»la bağlı qoyduğu məhdudiyyətlər partiya quruculuğu, seçicilərlə görüşlər və mətbuatda mübarizə üçün toplanan maliyyə yardımlarına («az pula») şamil edilmir.

Sabit demokratik proses

Azad və ədalətli seçkilər «idarəedilənin razılığının» təmin olunması baxımından əhəmiyyətli, bu isə demokratik siyasətlərin təməli daşı sayılır. Ədalətsiz və saxta seçkilər seçilənin vəzifə istəyinin səmimiyyətinə və onun idarəçilik qabiliyyətinə şübhə doğurduğu kimi, azad və ədalətli seçkilər də həm iqtidarı, həm də onun legitimliyini təmin edən vasitələrdir. Birləşmiş Ştatlarda seçki siyasətinin nöqsansız və mükəmməl olduğunu çox az adam təsdiqləyər. Zaman-zaman bu siyasətin bəzi cəhətləri xalqın niyyətini əngəlləmiş, ondan yan qaçmış, ona arxa çevirmiş və yaxud onu təhrif etmişdir. Amma bir çox səbəblərə görə Amerika vətəndaşlarının əksəriyyəti bu gün də öz seçki sistemlərinin bütövlükdə təmiz və ədalətli olduğuna inanır.

Əvvəla, təxminən əsr yarım bundan əvvəl vətəndaş müharibəsiylə nəticələnən münaqişələrin acı və ibrətamiz nümunəsinə əsaslanan seçkilər Birləşmiş Ştatlarda effektiv işləyir: qalibləri və məğlubları müəyyənləşdirməklə onlar öz misiyasını yerinə yetirirlər. Məğlub namizədlər və onların müdafiəçiləri həvəslə olmasa da, qalib gələnlərə tabe olur və onların idarəçilik hüquqlarını təsdiqləyirlər. Bu, heç də kiçik nailiyyət deyil. O, ən mühüm dəyərlərin və maraqların daha az riskə məruz qala biləcəyi sabit siyasi sistemin davamlılığını təmin edir.

İkincisi, seçkilərin ardıcıl olaraq keçirilməsi ona dəlalət edir ki, heç bir partiya, yaxud partiya daxilindəki fraksiyaya bu və ya digər vəzifədə əbədi qalmaq zəmanəti verilməyib. Bugünkü çoxluq sabah başqa bir çoxluqla əvəz edilə bilər. Bu, demokratiya nəzəriyyəsinin əsas şərtidir: çoxluq daim hərəkətdədir. Üçüncüsü, çoxluğun özü belə ötəri ola bilər, çünki seçki sistemi rəqabət hüququnu müdafiə edir. Ciddi müxalifət üçün imkan yaradılmayan yerdə istənilən seçki saxtadır.

Nəhayət, ABŞ seçkiləri səsverənlərə vəzifə sahibləri arasında əlaqə rolunu oynayır. Sonuncuların hakimiyyəti

adi seçici səsələrinin çoxluğundan asılı vəziyyətdədir. Buna görə də xalq seçilmiş şəxslərə onun adından fəaliyyət göstərməyə icazə verdiyi agentlər kimi baxır. Amerikada seçkilər xalqın dövlətin xidmətçilərinə deyil, dövlət rəsmilərinin xalqın xidmətçilərinə çevrilməsinə xidmət edir.

Lakin Birləşmiş Ştatların demokratik siyasətdə bu qədər böyük uğurlar qazanmasına baxmayaraq, digər ölkələr Amerika modelini olduğu kimi, bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə birlikdə tətbiq etmək yolunu seçməyə də bilərlər. Birləşmiş Ştatlarda seçki siyasətinin bəzi xüsusiyyətləri məhz bu ölkə tarixinin müəyyən qalıqları kimi qalmaqda davam edir. XXI əsrə qədər qoyan Amerika xalqı artıq özünün ən ali icra məmurlarını seçki kollegiyası vasitəsilə müəyyənləşdirə bilməz. O, hər bir ştat üçün Senatda bərabər təmsilçilik qaydasından gələcəkdə intina da edə bilər. Digər xüsusiyyətlər, məsələn, azad mətbuata zəmanət və ya Konqres üzvlərinin xalq tərəfindən seçilməsi prinsipləri, şübhəsiz ki, saxlanılacaqdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Amerikanın demokratik təcrübəsindən doğan bir çox xüsusiyyətlər istənilən yerdə demokratik proseslərin sabitliyinin qorunub saxlanılması üçün mühüm rol oynaya bilər.

Əvvəla, hər hansı bir səsə digər səsə müqayisədə heç bir üstünlüyə malik olmaması şərti ilə səsverməyə buraxılma hüququna geniş yer verilməlidir. Cins, siyasi əqidə, etnik, yaxud dini əlamətə görə siyasi cəmiyyəti məhdudlaşdırmaq, məsələn, mövcud recimin legitimliyinə böyük zərbə vurur. Əksinə, səsvermə hüququnun genişliyi cəmiyyətin bütün elementlərini mövcud qaydalar daxilində yarışmağa cəsarətləndirir, çünki onların hər birinin bu və ya digər məqamda üstünlük qazanmaq şansı vardır.

İkincisi, seçkilərdə səsverənlərin daha çox sayda iştirakını stimullaşdırmaq prioritet təşkil etməlidir. Səsvermədə iştirak edənlərin az olması ciddi

həyəcan doğurmasa da, narahatlığa səbəb ola bilər. Bu, təkcə səsvermə hüququna malik elektoratın iştirakı olmadan vəzifəli şəxsin seçilməsi ilə deyil, həm də yaxşı təşkil olunmuş və yalnız öz şəxsi mənafeələrini güdən müəyyən maraq qruplarının təsirinin güclənməsi ilə nəticələnə bilər.

Üçüncüsü, siyasi söz azadlığının yüksək səviyyədə olması demokratik proseslər üçün həlledici məsələdir. Qanunla əlaqədar fikir müxtəlifliyinin məhdudlaşdırılması təkcə rəqibləri sıxışdırmaqla, seçki siyasətlərinin boğulması ilə nəticələnmir, fikir və rəylərə qarşı təzyiqlər həm də dissidentləri qanuni kanallardan istifadədən əl çəkib daha zorakı etiraz vasitələrinə bas vurmağa məcbur edə bilər.

Dördüncüsü, seçkilər və təmsilçilik sistemi çoxluğun hakimiyyətə nəzarət edə bilməsinə imkan yaratmalı və eyni zamanda çoxluğun azlıq üzərində hegemonluğuna və onu sıxışdırmasına yol verməmək üçün müvafiq müdafiə üsulları mövcud olmalıdır. Ancaq seçki sistemində azlığın maraqlarına həddən artıq ağırlıq verilməsi də idarəolunanların mərkəzi razılıq elementinin – əksəriyyətin iradəsini səmərəli əks etdirən qanunvericiliyin pozulması ilə nəticələnə bilər. Əks halda azlığın baxışları çoxluğun baxışlarını sıxışdırıb aradan çıxarar və qərar qəbul etmə prosesinə elə ciddi təsir edər ki, hakimiyyət ümumiyyətlə fəaliyyət göstərə bilməz.

Beşinci, seçkilər yalnız əhalinin azad və ədalətli keçirildiyinə inandığı zaman səmərəli olduğuna görə seçki fərqlərlərinə adekvat reaksiya verə bilmək üçün müvafiq prosedurlar mövcud olmalıdır. Belə bir mexanizm olmasa, seçki siyasəti tez bir zamanda saxtakarlıq kimi qəbul edilə bilər.

Nəhayət, əhalinin böyük əksəriyyəti arasında həyatı məsələlər barədə ciddi ittihafların mövcud olduğu cəmiyyətlərdə azad və ədalətli seçkilər keçirilməsi çox müşkül məsələdir. Bəzən siyasi sistemin sağlamlığı seçki kampaniyalarında diqqət mərkəzinə çevrilməyən məsələlər və heç bir seçki

*ABŞ Dövlət Departamentinin Beynəlxalq
Informasiya Proqramları Şöbəsi*

<http://usinfo.state.gov>

*Produced by Regional Program Office, Vienna
(Democracy Paper no.3/Azeri---)*